

“αρχή” ερειπίου

Ο εγκαταλελειμμένος οικισμός στα Ορφανά Καρδίτσας

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η διπλωματική εργασία «*αρχή*» ερειπίου, πραγματεύεται την έννοια του ερειπίου και της εγκατάλειψης μέσω του αρχείου που τα συνοδεύει. Κάθε ερείπιο αποτελείται από ένα συνονθύλευμα μαρτυριών, ιχνών, ευρημάτων και τεκμηρίων που φέρνουν στην επιφάνεια την ιστορία αποτυχίας που τα πλαισιώνει. Η έρευνα αυτών των ιχνών και η αρχειακή καταγραφή τους, συντάσσει την αφήγηση της υπόθεσης του ερειπίου με σκοπό την ενεργοποίησή του στη δημόσια σφαίρα. Η εργασία συντάσσεται σε δύο μέρη.

Το πρώτο μέρος και θεωρητικό μέρος αναλύεται σε τρεις ενότητες.

Αρχικά εντοπίζεται ο τόπος έρευνας στο ευρύτερο τοπίο της Θεσσαλικής υπαίθρου και αποτυπώνονται τα ιστορικά - πολιτικά γεγονότα που συντέλεσαν σε υποθέσεις εγκατάλειψης. Επιλέγεται ως περίπτωση μελέτης ο εγκαταλελειμμένος οικισμός των Μεγδοβοπλήκτων στα Ορφανά Καρδίτσας, που ως μία ακραία περίπτωση αποτυχημένου πολιτικού προγραμματισμού και υλοποίησης, αποτελεί την περίπτωση ερειπίου άξια να αναγνωσθεί μέσω του αρχείου των τεκμηρίων της.

Στη δεύτερη ενότητα αναλύονται θεωρήσεις για την έννοια του σύγχρονου ερειπίου και την αξία του στο μοντέρνο κόσμο μέσω της οικειοποίησης των ιχνών του στο τοπίο. Η πρακτική του αρχείου, όπως έχει εδραιωθεί από ιστορικούς και καλλιτέχνες, προτείνεται ως μεθοδολογία ανάγνωσης των υποθέσεων ερειπίων, με σκοπό τόσο τη συγκρότηση μιας αφήγησης όσο και τη δημόσια ενεργοποίησή τους.

Η τρίτη ενότητα, ως απόδειξη αυτής της μεθοδολογίας, αποτελείται από τμήμα του αρχείου της υπόθεσης του εγκαταλελειμμένου οικισμού των Μεγδοβοπλήκτων. Υπό τη μορφή αρχειακών καρτποστάλ από την υπόθεση, παρουσιάζεται η πορεία της έρευνας, φανερώνοντας στοιχεία και ευρήματα που αφηγούνται και παράλληλα τουριστικοποιούν στην αντιφατικότητά της αυτή την υπόθεση φιλόδοξων αλλά εν τέλει αποτυχημένων πολιτικών προγραμματισμών.

Το δεύτερο μέρος ως παράρτημα του πρώτου αποτελείται εξ ολοκλήρου από το αρχειακό υλικό της υπόθεσης ερειπίου όπου η έλλειψη καταλογράφησης και η αταξία της καταγραφής στοχεύει στην υποκειμενική ερμηνεία της υπόθεσης από τον αναγνώστη.

«archivum» ruina

The abandoned settlement in Orfana village, Karditsa

ABSTRACT

The thesis «*archivum*» *ruina*, addresses the concept of ruins and abandonment through the archive that accompanies them. Each ruin consists of a patchwork of testimonies, traces, finds and documents that bring to the surface the story of failure that surrounds them. The study of these traces and their archival record, write the narrative of the case of the ruin in order to activate them to the public sphere. The thesis is coordinated in two parts.

The first and theoretical part is composed by three sections.

Initially the site survey identifies the wide landscape of Thessaly countryside and reflects the historical - political events that led to abandonment. The case study is selected at the abandoned settlement of Megdovoplikton at Orfana village in the region of Karditsa, which as an extreme case of failed policy planning and implementation, is a story of ruins worth reading through its archive.

The second section analyzes theories about the concept of the modern ruin and its value in the modern world through its traces on the landscape. The archival practice, as established by historians and artists, is proposed as a methodology for studying the ruins affairs, in order to set up a narrative and a public recognition.

The third section, as proof of this methodology, is composed of a part of the archive of the abandoned settlement of Megdovoplikton. Through archival postcards from this case, the course of the investigation is presented by revealing facts and findings that narrate as turn to a contradictory tourist landmark the case of ambitious but finally failed policy planning.

The second part, as an index to the first, is composed entirely by the archival material of this ruin case, where the lack of listing and the disorder of the findings aim to subjective interpretation of the reader.

“αρχή” ερειπίου

Ο εγκαταλελειμμένος οικισμός στα Ορφανά Καρδίτσας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

_0 αρχή

_1 ερείπια στη θεσσαλική ύπαιθρο:

- η μεγάλη αγροτική έξοδος
- η μετακινούμενη αγροτική οικογένεια
- μετασχηματισμοί του αγροτικού τοπίου: το φαινόμενο της μετεγκατάστασης οικισμών
- η Λίμνη Πλαστήρα και οι πολιτικές αποφάσεις
- οι νέοι οικισμοί και η εγκατάλειψη
- ο οικισμός «φάντασμα»
- αμοιβαία μεταβαλλόμενη τοπογραφία

_2 το ερείπιο ως αρχείο:

- το σύγχρονο ερείπιο / η αξία του ερειπίου / τα ερείπια ως ίχνη οικειοποίησης του τοπίου/ το αντίστροφο ερείπιο
- τεχνικές συλλογής ιχνών / ο αρχιτέκτονας ως αρχαιολόγος, ντετέκτιβ / συλλογή τεκμηρίων
- η πρακτική του αρχείου / το αρχείο ως μηχανισμός συγκρότησης νοημάτων

_3 αρχείο:

- σύνθεση του αρχείου αποτυχίας του εγκαταλελειμμένου οικισμού (τεκμήρια, δημόσια έγγραφα, μαρτυρίες, οπτικό υλικό), με σκοπό την παραγωγή μιας αφήγησης, ενός μηχανισμού ανάγνωσης και εν τέλει ενεργοποίησης των συγκεκριμένων ερειπίων στη δημόσια σφαίρα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η διπλωματική εργασία **«αρχή» ερειπίου**, πραγματεύεται την έννοια του ερειπίου και της εγκατάλειψης μέσω του αρχείου που τα συνοδεύει. Κάθε ερείπιο αποτελείται από ένα συνονθύλευμα μαρτυριών, ιχνών, ευρημάτων και τεκμηρίων που φέρνουν στην επιφάνεια την ιστορία αποτυχίας που τα πλαισιώνει. Η έρευνα αυτών των ιχνών και η αρχειακή καταγραφή τους, συντάσσει την αφήγηση της υπόθεσης του ερειπίου με σκοπό την ενεργοποίησή του στη δημόσια σφαίρα. Η εργασία συντάσσεται σε δύο μέρη.

Το πρώτο μέρος και θεωρητικό μέρος αναλύεται σε τρεις ενότητες.

Αρχικά εντοπίζεται ο τόπος έρευνας στο ευρύτερο τοπίο της Θεσσαλικής υπαίθρου και αποτυπώνονται τα ιστορικά - πολιτικά γεγονότα που συντέλεσαν σε υποθέσεις εγκατάλειψης. Επιλέγεται ως περίπτωση μελέτης ο εγκαταλελειμμένος οικισμός των Μεγδοβοπλήκτων στα Ορφανά Καρδίτσας, που ως μία ακραία περίπτωση αποτυχημένου πολιτικού προγραμματισμού και υλοποίησης, αποτελεί την περίπτωση ερειπίου άξια να αναγνωσθεί μέσω του αρχείου των τεκμηρίων της.

Στη δεύτερη ενότητα αναλύονται θεωρήσεις για την έννοια του σύγχρονου ερειπίου και την αξία του στο μοντέρνο κόσμο μέσω της οικειοποίησης των ιχνών του στο τοπίο. Η πρακτική του αρχείου, όπως έχει εδραιωθεί από ιστορικούς και καλλιτέχνες, προτείνεται ως μεθοδολογία ανάγνωσης των υποθέσεων ερειπίων, με σκοπό τόσο τη συγκρότηση μιας αφήγησης όσο και τη δημόσια ενεργοποίησή τους.

Η τρίτη ενότητα, ως απόδειξη αυτής της μεθοδολογίας, αποτελείται από τμήμα του αρχείου της υπόθεσης του εγκαταλελειμμένου οικισμού των Μεγδοβοπλήκτων. Υπό τη μορφή αρχειακών καρτποστάλ από την υπόθεση, παρουσιάζεται η πορεία της έρευνας, φανερώνοντας στοιχεία και ευρήματα που αφηγούνται και παράλληλα τουριστικοποιούν στην αντιφατικότητά της αυτή την υπόθεση φιλόδοξων αλλά εν τέλει αποτυχημένων πολιτικών προγραμματισμών.

Το δεύτερο μέρος ως παράρτημα του πρώτου αποτελείται εξ ολοκλήρου από το αρχειακό υλικό της υπόθεσης ερειπίου όπου η έλλειψη καταλογράφησης και η αταξία της καταγραφής στοχεύει στην υποκειμενική ερμηνεία της υπόθεσης από τον αναγνώστη.

ENG

The thesis **«archivum» ruina**, addresses the concept of ruins and abandonment through the archive that accompanies them. Each ruin consists of a patchwork of testimonies, traces, finds and documents that bring to the surface the story of failure that surrounds them. The study of these traces and their archival record, write the narrative of the case of the ruin in order to activate them to the public sphere. The thesis is coordinated in two parts.

The first and theoretical part is composed by three sections.

Initially the site survey identifies the wide landscape of Thessaly countryside and reflects the historical - political events that led to abandonment. The case study is selected at the abandoned settlement of Megdovoplikton at Orfana village in the region of Karditsa, which as an extreme case of failed policy planning and implementation, is a story of ruins worth reading through its archive.

The second section analyzes theories about the concept of the modern ruin and its value in the modern world through its traces on the landscape. The archival practice, as established by historians and artists, is proposed as a methodology for studying the ruins affairs, in order to set up a narrative and a public recognition.

The third section, as proof of this methodology, is composed of a part of the archive of the abandoned settlement of Megdovoplikton. Through archival postcards from this case, the course of the investigation is presented by revealing facts and findings that narrate as turn to a contradictory tourist landmark the case of ambitious but finally failed policy planning.

The second part, as an index to the first, is composed entirely by the archival material of this ruin case, where the lack of listing and the disorder of the findings aim to subjective interpretation of the reader.

«Η “αρχή”, θυμίζουμε, ονομάζει την “έναρξη” και συνάμα την “επιταγή”. Αυτή η λέξη συναρμολογεί φαινομενικά δύο αρχές σε μία: την αρχή σύμφωνα με τη φύση ή την ιστορία, εκεί όπου τα πράγματα “αρχίζουν” – φυσική, ιστορική ή οντολογική αρχή -, αλλά επίσης την αρχή σύμφωνα με το νόμο, εκεί όπου άνθρωποι και θεοί διατάσσουν, εκεί όπου ασκείται ή αυθεντία, η κοινωνική τάξη, στον “τόπο” όπου μετά τη θέσμισή του δόθηκε η τάξη – νομολογική αρχή.»¹

«Αυτό που στη περίπτωση του ελληνικού τοπίου εξακολουθεί να παραμένει αδιερεύνητο και υποτιμημένο είναι τα ακραία και εγκαταλελειμμένα όρια των μικρών μη μητροπολιτικών περιφερειακών περιοχών. Σ’ αυτά τα όρια των ελληνικών πόλεων -και όχι στα σχηματισμένα και υψηλής πυκνότητας κέντρα τους- υπάρχει μια ιδιαίτερη κατάσταση διασποράς, μια οριακή αστάθεια, καταστάσεις μετάβασης και αλληπάλληλων εναποθέσεων. Σκόρπια ίχνη οικειοποίησης του τοπίου, εγκαταστάσεις α-σήμαντες, χώροι όπου κατοικούν μετακινούμενοι πληθυσμοί και αναπτύσσονται προσωρινές δραστηριότητες βρίσκονται στο επίκεντρο αυτής της καταγραφής και τεκμηρίωσης, όπως εδώ βρίσκονται και οι σχέσεις που διαμορφώνει ο παραγωγικός – τεχνολογικός εξοπλισμός (σιλό, γέφυρες, δρόμοι, αποθήκες, οριοθετήσεις, εργοστάσια, κτλ.) με το φυσικό τοπίο²».

Οι αντανakλάσεις των σχέσεων μεταξύ φυσικού και τεχνητού τοπίου σε αυτές τη μη μητροπολιτικές περιοχές δεν μπορούν παρά να καταγραφούν μέσα από συστηματική προσέγγιση και υποκειμενικές χαρτογραφήσεις. Με αυτό τον τρόπο καταγράφονται και τεκμηριώνονται οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί, οι μεταβολές των συμπεριφορών και των πολιτισμικών ταυτοτήτων και προπάντων τα σημάδια αυτών των μεταβολών στο τοπίο.

Η διεπιστημονικότητα, η αρχειακή καταγραφή, οι σύγχρονες προσεγγίσεις της αρχιτεκτονικής και της τέχνης, και η διερεύνηση του πεδίου μέσω της «προφορικής ιστορίας» και της επιστημονικής προσέγγισης που βασίζεται σε προσωπικές αφηγήσεις, είναι μερικά από τα εργαλεία εξεύρεσης, τεκμηρίωσης και θεώρησης του υλικού που έχουν χρησιμοποιηθεί.

Το τοπίο του Θεσσαλικού κάμπου επιλέγεται σαν μια μεταβαλλόμενη πραγματικότητα όπου μπορεί κανείς να διαπιστώσει και να αναγνωρίσει μια σειρά παραδειγματικών μετασχηματισμών και ιδιαιτεροτήτων. Η επιτόπια παρατήρηση και έρευνα αυτού του τοπίου δεν περιορίζεται στην καταγραφή των συνθηκών ή στα δεδομένα γεωγραφικά όρια, αλλά εξετάζει το τοπίο σαν ένα ανοιχτό τοπίο συσχετισμών και αλληλεπιδράσεων. Για να κατανοηθεί λοιπόν αυτό το τοπίο πρέπει να κατανοηθούν οι σχέσεις μεταξύ των τοπικών κοινοτήτων που δρουν σ’ αυτό. Κανένας τόπος και κανένα τοπίο δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν σαν ένας άγραφος χάρτης και οι τοπικές αναμνήσεις δεν αποτελούν ποτέ λευκό χαρτί.

¹ Η Έννοια του Αρχείου, J. Derrida, σελ. 15

² Σημειώσεις για τη μετα-προγραμματισμένη πόλη-τοπίο. Το παράδειγμα της Θεσσαλίας, παραδείγματα-9η διεθνής έκθεση αρχιτεκτονικής Μπιενάλε Βενετίας, Χ. Χάρη, σελ. 82

_1 ΕΡΕΙΠΙΑ ΣΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΙΚΗ ΥΠΑΙΘΡΟ

Σαράντα χρόνια μετά τη μεγάλη αγροτική έξοδο, το κληρονομημένο από το παρελθόν και χαρακτηρισμένο από πολυάριθμα μικρά χωριά, σύστημα κατοίκησης, φαίνεται να προσαρμόζεται στις νέες χωρικές, κοινωνικές και οικονομικές πραγματικότητες της Θεσσαλίας. Η ανάλυση της πληθυσμιακής εξέλιξης των αγροτικών οικισμών της πεδινής περιοχής φανερώνει τις αλλαγές που προκαλούν οι διάφορες πληθυσμιακές μετακινήσεις στο ίδιο το οικιστικό σύστημα.

Η μεγάλη αγροτική έξοδος

Μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το μεγαλύτερο κομμάτι του ελληνικού πληθυσμού κατοικεί στον ορεινό και περιαστικό όγκο της χώρας. Από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, ο πληθυσμός μεταφέρεται από την ύπαιθρο στην πόλη, και από τα ορεινά στα πεδινά, ενώ οι ορεινές περιοχές εγκαταλείπονται και ολοένα ερημώνουν. Η αστικοποίηση και η ερήμωση της υπαίθρου, από τη δεκαετία του 1950 και μετά, επέφεραν ανακατανομή του πληθυσμού στον ελλαδικό χώρο και είχαν σημαντικό αντίκτυπο στον συλλογικό ψυχισμό του σύγχρονου Έλληνα. Εκφράσεις όπως «ρήμαξε ο τόπος» ή «αγρίεψε το μέρος» εμπριέχουν την κοινωνική διάσταση βίωσης του φαινομένου από τις τοπικές κοινωνίες και δηλώνουν υποχώρηση πολιτισμού ενάντια στην «άγρια φύση.»

Η μετακινούμενη αγροτική οικογένεια

Η εξέλιξη του συστήματος κατοίκησης στην θεσσαλική ύπαιθρο μπορεί να συγκεντρώσει όλη της την σημασία στο φαινόμενο της μετακινούμενης αγροτικής οικογένειας. Η ανάλυση της πληθυσμιακής εξέλιξης των αγροτικών οικισμών της πεδινής περιοχής φανερώνει τις αλλαγές που προκαλούν οι διάφορες πληθυσμιακές μετακινήσεις στο ίδιο το οικιστικό σύστημα. Αυτές οι μετακινήσεις είναι το αποτέλεσμα μιας ξεκάθαρης κίνησης πληθυσμιακής συγκέντρωσης, όχι μόνο προς τις πρωτεύουσες των νομών αλλά και, φαινόμενο πρόσφατο, προς τις αγροτικές κωμοπόλεις. Η κίνηση αυτή εξελίσσεται σε βάρος κάθε άλλου χωριού κατώτερης πληθυσμιακής κλίμακας και ανεξαρτήτως της γεινιάσης ή μη με αυτά τα κέντρα. Εξαιρεση αποτελούν τα περιαστικά χωριά των μεγάλων πόλεων της Λάρισας, του Βόλου, των Τρικάλων και λιγότερο της Καρδίτσας, αλλά και οι περιοχές με σημαντική γεωργική ανάπτυξη, που περιλαμβάνουν ένα δυναμικό αγροτικό κέντρο και χαρακτηρίζονται από μία σχετική απόσταση αυτονομίας από τις παραπάνω πόλεις.

Η κίνηση συγκέντρωσης του αγροτικού πληθυσμού σ' αυτές τις αγροτικές κωμοπόλεις στοχεύει τελικά στην αναζήτηση μιας στοιχειώδους αλτικότητας, απαραίτητης για την αναδίπλωση των στρατηγικών της αγροτικής οικογένειας. Οι στρατηγικές αυτές προσανατολίζονται κυρίως προς την εκπαίδευση των παιδιών και τη πολυδραστηριότητα. *«Η κίνηση αυτή βασίζεται στο διαχωρισμό του τόπου εργασίας από εκείνον της διαμονής και εμφανίζεται στην πραγματικότητα ως μια χωρική προβολή της κινητικότητας μέσω της οποίας οι αγροτικές οικογένειες αναζητούν να συμπληρώσουν τις ανεπάρκειες (στον τομέα των κοινωνικών υποδομών) της υπαιθριακής αστικότητας, καθώς και της ζήτησης εργασίας από τα*

αστικά και υπαιθριακά κέντρα, χωρίς να εγκαταλείπουν την αγροτική τους εκμετάλλευση»³.

Ο τόπος προορισμού της μετακινούμενης αγροτικής οικογένειας προσδιορίζεται από την προσπάθεια της να οργανώσει και να χωροθετήσει ταυτόχρονα, σε εφικτές χρόνο-αποστάσεις και σε χώρους λειτουργικούς, την υφιστάμενη ή και αναζητούμενη απασχόληση των μελών της, την κατοικία τους και τις αναγκαίες εξυπηρετήσεις. Η αναζήτηση μιας τέτοιας συνδυασμένης χωρικής οργάνωσης προσδιορίζεται με τη σειρά της από το γεγονός ότι το θεσσαλικό οικιστικό σύστημα χαρακτηρίζεται από πλήθος μικρών χωριών πυκνά κατανεμημένων στο εσωτερικό ιδιαίτερα της δυτικής Θεσσαλίας, όπου οι εξυπηρετήσεις οργανώνονται αποτελεσματικά σ' έναν πάρα πολύ μικρό αριθμό οικισμών ανώτερου οικιστικού επιπέδου.

Μετασχηματισμοί του αγροτικού τοπίου: το φαινόμενο της μετεγκατάστασης οικισμών

Βασικοί παράγοντες γρήγορων, συνεχιζόμενων και σχεδόν βίαιων μετασχηματισμών του αγροτικού τοπίου αποτέλεσαν τα εγγειοβελτιωτικά έργα (που ξεκίνησαν από τη δεκαετία του '20), τα έργα υποδομών που ξεκίνησαν τη δεκαετία του '50, η εντατικοποίηση των καλλιεργιών φυτικής και ζωικής παραγωγής που επίσης ξεκίνησε τη δεκαετία του '50 καθώς και τα έργα μεταφορών που είχαν τις απαρχές τους τη δεκαετία του '70. Άμεσο αντίκτυπο είχαν στην άνηση ανάπτυξη των περιοχών του αγροτικού τοπίου και την αφορμή για άνθιση του φαινομένου της μετεγκατάστασης οικισμών και πληθυσμών γενικότερα.

«Σημαντικό και πολυδιάστατο εγχείρημα που συνέβαλε στην οργάνωση του συστήματος της αγροτικής κατοίκησης αποτέλεσε η μετεγκατάσταση οικισμών. Οι διαστάσεις αυτού του φαινομένου: πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές, περιβαλλοντικές, χωροταξικές και τεχνικές»⁴. Πολιτικές, καθώς αποτυπώνεται η βούληση της Κυβέρνησης, της ΔΕΗ ΑΕ και των φορέων προγραμματισμού για προστασία της ποιότητας ζωής των κατοίκων σε συνδυασμό με την παράλληλη προώθηση της αναπτυξιακής διαδικασίας. Κοινωνικές, γιατί ολόκληρες κοινωνίες απομακρύνονται από τον τόπο κατοικίας όπου μεγάλωσαν, δημιούργησαν τις οικογένειές τους, ανέπτυξαν και αναπτύσσουν επαγγελματικές δραστηριότητες και τελικά είναι συναισθηματικά δεμένες τόσο μεταξύ τους όσο και με το χώρο, που τους γεμίζει αναμνήσεις. Οικονομικές, καθόσον οι κάτοικοι των οικισμών αυτών ανέπτυξαν οικονομικές δραστηριότητες που, σε πολλές περιπτώσεις, είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη συγκεκριμένη περιοχή και συσχετίζονται μονοσήμαντα ή επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από αυτήν. Επιπρόσθετα, ειδικά στην περίπτωση αγροτών, ο τόπος κατοικίας ταυτίζεται με τον τόπο οικονομικής δραστηριότητας, λόγω της καλλιεργούμενης γης. Περιβαλλοντικές, αφού η προστασία του περιβάλλοντος στον τόπο κατοικίας είναι αδύνατη, λόγω της εξορυκτικής δραστηριότητας πλησίον των υπό μετεγκατάσταση οικισμών. Ενώ σε χωροταξικό επίπεδο οι νέες θέσεις εγκατάστασης θα πρέπει να συνδυάζουν σειρά παραμέτρων, με πιο σημαντικές τη χωροταξική διάσταση και την απασχόληση και ταυτόχρονα να απαντούν σε ορισμένες βασικές αρχές, όπως π.χ. η βιωσιμότητα των νέων οικισμών. Τέλος η κατασκευή υποδομών, για τη μετεγκατάσταση ενός οικισμού αποτελεί από

³ Η εξέλιξη του συστήματος κατοίκησης στο εσωτερικό της θεσσαλικής πεδιάδας, παραδείγματα-9η διεθνής έκθεση αρχιτεκτονικής Μπιενάλε Βενετίας, Δ. Γούσιος, σελ. 89

⁴ Ιστορική αναδρομή για τις μετεγκαταστάσεις στην Ελλάδα, Οικο-πολεοδομία σχεδιάζοντας τη νέα Ποντοκώμη, Ε. Μητσιάκου- Σ. Μιλτιάδου, σελ. 14

μόνη της ένα μεγάλο τεχνικό έργο, με αρχή, μέση και τέλος. Απαιτείται λοιπόν, ο σχεδιασμός και η εφαρμογή συγκεκριμένης μεθοδολογίας και διαδικασιών, από την αρχική απόφαση για μετεγκατάσταση μέχρι και την ολοκλήρωσή της.

Το φαινόμενο αυτό της μετεγκατάστασης οικισμών είχε έντονη εφαρμογή στο τοπίο της Θεσσαλικής υπαίθρου και ιδιαίτερα στην ευρύτερη περιοχή του Ν. Καρδίτσας. Η περιοχή της Λίμνης Πλαστήρα φέρει όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά μιας φθίνουσας ορεινής ζώνης: έντονη γήρανση πληθυσμού, υποαπασχόληση, κυριαρχία του πρωτογενή τομέα στη βάση μιας εκτατικής αιγοπροβατοτροφίας και της δασοκομίας. Η κατασκευή της λίμνης (1959-1962) και η κάλυψη της κοιλάδας με νερό είχε σαν αποτέλεσμα τη διάλυση των τοπικών γεωργοκτηνοτροφικών συστημάτων παραγωγής και τη μετανάστευση των κατοίκων στις γειτονικές πεδιάδες και τις πόλεις. Η απώλεια του ζωτικού αυτού χώρου είχε σαν αποτέλεσμα τη διάρρηξη του συνδυαστικού κρίκου επικοινωνίας και κοινωνικής παρουσίας των παραλίμνιων χωριών.

Η Λίμνη Πλαστήρα και οι πολιτικές αποφάσεις

Στις αρχές της δεκαετίας του 60' η κατασκευή της λίμνης Πλαστήρα, που βρίσκεται στο οροπέδιο της Νεβρόπολης στο Νομό Καρδίτσας, προκάλεσε μία ειδική συνθήκη για μεταφορά πληθυσμού.

Ο Νικόλαος Πλαστήρας συνέλαβε την ιδέα της δημιουργίας της τεχνητής λίμνης στο οροπέδιο της Νεβρόπολης Αγράφων, έκτασης 30.000 στρεμμάτων, το οποίο διέσχιζε ο ποταμός Μέγδοβας. Η Λίμνη θα μπορούσε μετέπειτα να χρησιμοποιηθεί για της άρδευση της πεδιάδας του Νομού Καρδίτσας. Το 1928, ξεκίνησε να καλεί ειδικούς επιστήμονες στην περιοχή ώστε να μελετήσουν το έργο. Βρισκόμενος ακόμη στην Ελλάδα, μέχρι το 1933, ορισμένες μελέτες είχαν αρχίσει να γίνονται με τον καθηγητή του Πολυτεχνείου και αργότερα Πρύτανη Α. Κουτσοκώστα και τον Ελβετό Bouts Senn. Οι εισηγήσεις των ειδικών ήταν θετικές κι έτσι ανατέθηκαν οι πρώτες επίσημες μελέτες στο Υπουργείο Γεωργίας. Αρχικά ανέλαβε την μελέτη της υλοποίησης ο Ελβετός επιστήμονας Louis Senn. Το 1932 έγινε μια δεύτερη, συμπληρωματική μελέτη από τον Έλληνα μηχανικό Α. Συράκο, η οποία όμως αφορούσε κυρίως έργα άρδευσης. Το 1933 όμως μετά τις εκλογές της 5ης Μαρτίου στις οποίες νίκησε το Λαϊκό Κόμμα, ο Πλαστήρας ίδρυσε το Κίνημα εναντίον της ετυμηγορίας του Ελληνικού Λαού και έφυγε στο εξωτερικό για να μη συλληφθεί. Ακολούθησε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, η Κατοχή, ο Εμφύλιος Πόλεμος και ο Πλαστήρας επανήλθε ως Πρωθυπουργός της χώρας το 1945. Κατόπιν, ίδρυσε το 1950 το Κόμμα της ΕΠΕΚ και το 1950-1952 διατέλεσε πάλι Πρωθυπουργός, χωρίς ωστόσο να προωθηθεί το έργο της κατασκευής του φράγματος Ταυρωπού - Μέγδοβα. Το 1952 ανερχόμενος στην εξουσία ο Ελληνικός Συναγερμός του στρατάρχη Παπάγου, με Υπουργό Συντονισμού τον Σπύρο Μαρκεζίνη, οργανώθηκε η ανασυγκρότηση του τόπου μετά τον Εμφύλιο σπαραγμό. Είναι γνωστό ότι ο Μαρκεζίνης πέτυχε πιστώσεις από τη Γαλλία, αρχικώς 25 εκατομμυρίων δολαρίων, και αργότερα 100 εκατομμύρια δολάρια και με τις πιστώσεις αυτές θα πραγματοποιούνταν το όραμα του Πλαστήρα, "Φράγμα Μέγδοβα", δηλαδή παραγωγή ρεύματος και άρδευση τμήματος της Θεσσαλικής πεδιάδας.

Η μελέτη ανατέθηκε στην εταιρεία KNAPPEN TIPPETTS ABBETT ENGINEERING co. Στα τέλη του 1952 δημοσιεύτηκε η μελέτη του έργου του ποταμού Μέγδοβα, προϋπολογισμού 11,4 εκατομμυρίων δολαρίων και διαφοροποιούταν αρκετά από εκείνη που είχε εκπονήσει ο Louis Senn κυρίως στο ότι

προέβλεπε κατασκευή χωμάτινου φράγματος στο ύψος περίπου του Νεοχωρίου σε αντίθεση με εκείνη του Ελβετού που πρότεινε την κατασκευή τσιμεντένιου στην περιοχή Κακαβάκια. Στα τέλη του 1953 και μετά από διεθνή διαγωνισμό ανατέθηκε το έργο στη εταιρεία OMNIUM LYONNAIS - COTECI co. Η σύμβαση υπογράφηκε στις 05/05/1955, ημερομηνία ιστορική για την περιοχή, καθώς θα άλλαζε για πάντα το τοπίο, τις ασχολίες, τις συνήθειες και την καθημερινότητα των κατοίκων των γύρω χωριών.

Το έργο είχε προγραμματισθεί επί Κυβερνήσεως στρατάρχου Παπάγου αλλά ενώ έγινε η μελέτη για να γίνει το υδροηλεκτρικό έργο, δεν προχώρησαν οι εργασίες. Έτσι όταν τον Οκτώβριο του 1955 απεβίωσε ο Παπάγος και ορκίσθηκε η νέα Κυβέρνηση του Κων/νου Καραμανλή, ο τελευταίος κατά τον Δεκέμβριο του 1955 ήρθε στην Καρδίτσα, με τον Υπουργό Γεωργίας τον Κ. Παπακωνσταντίνου για να εγκαινιάσει το έργο του Μέγδοβα το οποίο ολοκληρώθηκε το 1959, οπότε και άρχισε η πλήρωση της Λίμνης Μέγδοβα. Κατά την ολοκλήρωση του έργου και λόγω πρόληψης προέκυψε η ανάγκη για την αποκατάσταση και μετακίνηση πληθυσμών, που θίχτηκαν από το όλο έργο, προς την πεδιάδα του Νομού Καρδίτσας. Η απόφαση αυτή πάρθηκε στις 12 Δεκεμβρίου 1961.

Οι ορεινοί πληθυσμοί που θίχθηκαν από το έργο μετακινήθηκαν σε ιδιοκτησίες που τους παραχωρήθηκαν στα όρια υπαρχόντων χωριών στην πεδιάδα της Καρδίτσας. Οι νέοι αυτοί οικισμοί προορίζονταν τόσο για στεγαστική αποκατάσταση των πληγέντων όσο και για εργασιακή καθώς παραχωρούνταν σε κάθε ιδιοκτησία και τμήματα καλλιεργήσιμης γης.⁵

Οι νέοι οικισμοί και η εγκατάλειψη

Τα χωριά από τα οποία μετακινήθηκαν πληθυσμοί λόγω της κατασκευής της λίμνης Πλαστήρα είναι η Καστανιά, η Κερασιά, το Κρουονέρι, το Λαμπερό, ο Μεσενικόλας, το Μορφοβούνι, το Νεοχώρι, η Φυλακτή του Ν. Καρδίτσας και ο Μπελοκομύτης από το Ν. Ευρυτανίας. Σύμφωνα με την απόφαση, στους πληθυσμούς αυτούς παραχωρήθηκαν είτε ιδιοκτησίες με κατοικία και αποθήκη (σταυλαποθήκη), είτε μόνο αποθήκες, είτε μόνο ιδιοκτησίες καλλιεργήσιμης γης, στις περιφέρειες των χωριών όπου θα μετοικούσαν. Τα χωριά όπου μετακινήθηκαν οι πληθυσμοί αυτοί είναι η Μαγούλα, η Κρανιά, τα Καλογριανά, το Παλαιοκκλήσι, το Φράγκο, το Μακρυχώρι, η Μυρίνη, το Καλλίθηρο, η Αγ.Παρασκευή, οι Σοφάδες, τα Γεφύρια, ο Αμπελώνας και τα Ορφανά και είναι διάσπαρτα σε όλο το Θεσσαλικό κάμπιο.

Οι οικισμοί που δημιουργήθηκαν σε κάθε χωριό της πεδιάδας αφορούσαν διαφορετικού αριθμού πληθυσμούς, καθώς γινόταν αντιστοιχίσεις από χωριό της περιφέρειας της λίμνης σε συγκεκριμένο χωριό της πεδιάδας, και ο αριθμός αυτός

⁵Σημειώσεις για τη μετα-προγραμματισμένη πόλη-τοπίο. Το παράδειγμα της Θεσσαλίας, παραδείγματα-9η διεθνής έκθεση αρχιτεκτονικής Μπιενάλε Βενετίας, Χ. Χάρη, σελ. 82 «Η ανάμειξη των τρόπων κατοίκησης και εργασίας συνιστά μία από τις κρίσιμες ιδιαιτερότητες των ελληνικών περιφερειακών ζωνών και περιαστικών οικισμών. Στο πέρασμα του χρόνου διαμορφώθηκε μία σειρά υβριδικών και σχεδόν αυθόρμητων τρόπων συνύπαρξης (ή και συγχώνευσης) της εργασίας με την κατοικία. Μπορεί στη βάση του το μοντέλο αυτό να έλκει την καταγωγή του στα μεσαιωνικά χρόνια και τις παραδοσιακές προνεωτερικές κοινωνίες, αλλά η σύγχρονη εκδοχή του παρουσιάζει μια σειρά χαρακτηριστικών που το διαφοροποιούν. Υπ' αυτήν την έννοια δεν μπορούμε παρά να λάβουμε υπ όψιν μας τον οργανικό χαρακτήρα αυτών των αναμειξεων, που αντανακλούν τα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα, τις δυναμικές της κατανάλωσης, τον κατακερματισμό των ιδιοκτησιών, την ανθεκτικότητα του οικογενειακού πυρήνα εργασίας και σπανιότερα μορφολογικές προτεραιότητες.»

διέφερε από χωριό σε χωριό. Οι οικισμοί αυτοί, μετά από κατά τόπων επίσκεψη, στην πλειοψηφία αυτών, ήταν στα όρια του χωριού. Στις περισσότερες περιπτώσεις, πλέον δεν είναι τόσο εύκολα διακριτοί, λόγω της επέκτασης του χωριού προς την περιφέρεια του, αλλά και λόγω της μετάλλαξης τους. Όσες από τις κατοικίες χρησιμοποιήθηκαν έχουν υποστεί κάποιες μετατροπές. Άλλες κατοικίες έχουν γκρεμιστεί και στη θέση τους έχουν χτιστεί νέες και σε άλλες έχουν γίνει προσθήκες. Ο συνολικός αριθμός ιδιοκτησιών που τους παραχωρήθηκε είναι 294 κατοικίες με σταυλαποθήκες. Οι 119 από αυτές ήταν από το χωριό Νεοχώρι, των οποίων οι ιδιοκτησίες αντιστοιχούσαν στα χωριά Αμπελώνας (23 ιδιοκτησίες) και Ορφανά (92 ιδιοκτησίες). Οι ιδιοκτησίες που κάλυψε η λίμνη ήταν καλλιεργήσιμες από τους κατοίκους των γύρω χωριών. Οι αγρότες του οροπεδίου της Νευρόπολης, θα συνέχιζαν την καλλιέργεια της γης στο θεσσαλικό κάμπο. Αυτός ήταν ένας λόγος που τους παραχώρησαν εκεί ιδιοκτησίες και όχι γύρω από τη λίμνη. Σε κάποιες περιπτώσεις πάντως οι οικισμοί δεν κατοικήθηκαν. Οι ιδιοκτήτες τους αποφάσισαν, είτε να μείνουν πάνω στη λίμνη, εφόσον οι κατοικίες τους δεν απειλούνταν από τη λίμνη και να αναπτύξουν νέες δραστηριότητες, είτε να κατοικήσουν μέσα στην πόλη της Καρδίτσας και όχι στις περιφέρειες των χωριών.

Οικισμός «φάντασμα»

Μια πολύ ιδιαίτερη περίπτωση οικισμού είναι αυτή των Ορφανών. Επισκεπτόμενος κανείς τον οικισμό έρχεται αντιμέτωπος με την εικόνα ενός αποκομμένου οικισμού από το χωριό των Ορφανών, σε πλήρη ερήμωση και εγκατάλειψη. Ο οικισμός αυτός, έχοντας αυστηρά οργανωμένη χωροταξική δομή, αποτελεί το αποτυχημένο ίχνος μιας εποχής δυναμικών επιχειρημάτων χωρίς όμως αντίστοιχο δυναμικό προγραμματισμό.

Ο εν λόγω οικισμός βρίσκεται στην περιφέρεια του χωριού των Ορφανών και αποτελείται από 92 ιδιοκτησίες. Σύμφωνα με μαρτυρία κατοίκου του οικισμού, σήμερα κατοικούνται δύο κατοικίες. Πρόκειται για ένα οικισμό που στην πλειοψηφία του δεν έχει κατοικηθεί ποτέ. Τα περισσότερα κτίσματα είναι στην αρχική τους μορφή, τούβλινα. Είναι εγκαταλειμμένα και η πλειοψηφία τους σε κατάσταση ερειπίου. Κάποια από αυτά έχουν σοβατιστεί και βαφτεί λευκά αλλά και πάλι είναι ακατοίκητα και ερημοποιημένα.

Διασχίζοντας λοιπόν κανείς τον περιφερειακό δρόμο βλέπει το χωριό των Ορφανών και στη συνέχεια του ένα χωριό αποκομμένο από τα Ορφανά, ένα χωριό φάντασμα. Η εγκατάλειψη είναι εμφανής από μακριά. Στο τοπογραφικό του οικισμού είναι εμφανής η οργάνωση κατοικιών με τις αποθήκες τους και ένα άνοιγμα- πλατεία, χωρίς να έχει γίνει καμία πρόβλεψη για κάποια αγορά. Άρα η εξάρτηση του από το χωριό ήταν κάτι δεδομένο. Παρόλα αυτά η σύνδεση τους γίνεται με ένα δρόμο, ο οποίος ακόμα και σήμερα δεν είναι ασφαλτοστρωμένος και δεν ανήκει στους βασικούς άξονες του χωριού. Το σχήμα και η οργάνωση του οικισμού έχει μια ιδιαίτερη μορφή, η οποία οφείλεται στο γεγονός ότι οι ιδιοκτησίες που παραχωρήθηκαν ήταν δημόσια ιδιοκτησία καθώς και κάποιες ιδιωτικές ιδιοκτησίες που απαλλοτριώθηκαν για το λόγο αυτό, παρόλα αυτά δεν μπόρεσε να δημιουργηθεί ένα κανονικό σχήμα. Ο οικισμός αυτός είναι έντονα διαχωρισμένος από το χωριό καθώς παρεμβάλλονται οι γραμμές του τρένου και ο σταθμός, ο οποίος πλέον δεν χρησιμοποιείται. Μία πρώτη εκτίμηση παραπέμπει στο ότι το όριο αυτό, οι γραμμές του τρένου, λειτούργησε καθοριστικά για την πλήρη αποκοπή του οικισμού από το χωριό, και την μη ενσωμάτωση του σε αυτό. Εξετάζοντας όμως προσεκτικά την περίπτωση του οικισμού, προκειμένου να συνταχθούν τα αίτια που οδήγησαν στην ερείπωση του, ξετυλίγεται το νήμα μιας υπόθεσης αποτυχίας τόσο προγραμματισμού όσο και υλοποίησης

Αμοιβαία μεταβαλλόμενη τοπογραφία

Ο εγκαταλελειμμένος οικισμός στα Ορφανά Καρδίτσας, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι είναι μέρος ενός δυναμικού συστήματος οικιστικού προγραμματισμού και ανάπτυξης, άμεσα σχετιζόμενων με την επιστημονική θεωρία του χάους και της πολυπλοκότητας. Θέλοντας να ορίσουμε αυτό το σύστημα, επιχειρείται ένας παραλληλισμός με την φυσική και μαθηματική επιστήμη.

Επιστημολογικά το χάος ορίζεται σαν την εξαιρετικά ευαίσθητη εξάρτηση της κίνησης από τις αρχικές συνθήκες. Η απρόσμενη μεταβολή στις αρχικές συνθήκες είναι το στοιχείο του χάους -της αταξίας- που εκδηλώνεται σε μια τακτική και σταθερή φυσική διαδικασία. Δηλαδή αναλυτικότερα, χάος είναι η χαοτική κατάσταση που προκύπτει όταν μεταβληθούν έστω και κατ' ελάχιστο τα αρχικά δεδομένα ενός δυναμικού συστήματος. Αλλά στη νέα θέση που θα οδηγηθεί το σύστημα από έναν "ελκυστή", θα κατακαθίσει και θα παγιωθεί σε μια θέση που όμως πάλι η προβλεψιμότητα της θα είναι αδύνατον να εκφραστεί με νόμους αιώνιους ή ντετερμινιστικά. Για να χαρακτηριστεί η συμπεριφορά ενός συστήματος ως χαοτική πρέπει να παρουσιάζει ευαίσθητη εξάρτηση από τις αρχικές συνθήκες, να είναι τοπολογικά μεταβατικό και το σύνολο των περιοδικών του τροχιών να είναι πυκνό. Στην εξέλιξή του, ένα χαοτικό σύστημα μπορεί να διαγνωσθεί και από το φαινόμενο της πεταλούδας, όπως αυτό έχει ορισθεί από τον μετεωρολόγο Lorenz. Ουσιαστικά το φαινόμενο της πεταλούδας περιγράφει την απρόβλεπτη συμπεριφορά ενός χαοτικού – δυναμικού συστήματος σε βάθος χρόνου, εντοπίζοντας το πώς ένα φαινομενικά «ασήμαντο» γεγονός, μπορεί να προκαλέσει ένα «σημαντικό».

Στον χωρικό σχεδιασμό και στην πολιτική του εδαφικού προσδιορισμού της δημιουργίας οικιστικών συνόλων και κατ' επέκταση πόλεων, το φαινόμενο της πεταλούδας του Lorenz, θα μπορούσε να ορισθεί ως αμοιβαία μεταβαλλόμενη τοπογραφία. Μία μεταβολή στις αρχικές τοπολογικές συνθήκες ενός τέτοιου δυναμικού συστήματος, μπορεί να οδηγήσει σε απρόβλεπτες χωρικές αλλά και κοινωνικές συνέπειες σε έναν άλλο τόπο. Η απόφαση της κατασκευής της Λίμνης Πλαστήρα στον ορεινό όγκο του Νομού Καρδίτσας μαζί με την πλήρη ερείπωση του οικισμού στα Ορφανά της πεδιάδας του Νομού, αποτελούν ένα τέτοιο δυναμικό σύστημα. Το φαινόμενο της κατασκευής του φράγματος με σκοπό την παροχή υδροηλεκτρισμού στην περιοχή μεταβιβάστηκε άμεσα και εξ' αρχής ως ερημοποίηση στους πεδινούς οικισμούς, που άλλωστε οργανώθηκαν ως αποζημιώσεις.

Το φαινόμενο λοιπόν της αμοιβαίας μεταβαλλόμενης τοπογραφίας, βασιζόμενο σε χαοτικά – δυναμικά συστήματα οργάνωσης μπορεί να αποτελέσει μέσο ανάγνωσης και πρόγνωσης πολιτικών αποφάσεων δημιουργίας οικιστικών συνόλων, εξετάζοντας όλες τις παραμέτρους που τις διέπουν και τις καθιστούν σημαίνουσες.

_2 ΤΟ ΕΡΕΙΠΙΟ ΩΣ ΑΡΧΕΙΟ

Ερείπιο χαρακτηρίζεται οτιδήποτε μαρτυρεί την ανθρώπινη ιστορία, αλλά με μια πολύ διαφορετική και σχεδόν αγνώριστη όψη σε σχέση με αυτή που είχε προηγουμένως. Είναι η κατάσταση μιας προηγούμενης ύπαρξης, είναι το ίχνος και η μαρτυρία μιας ανθρώπινης δραστηριότητας. Η αξία του συνίσταται στην ιστορικότητά του και όχι στην υλική υπόστασή του. Το ερείπιο είναι η μαρτυρία του χτες στο χώρο και στο χρόνο του παρόντος. Είναι η διαδρομή ενός αντικειμένου από τη στιγμή της υλοποίησής του μέχρι το σήμερα. Είναι η παρουσία της φθοράς του χρόνου στην ίδια την όψη του. Το ερείπιο είναι απόλυτα συνδεδεμένο με το τοπίο και την αστική περιοχή στην οποία βρίσκεται. Το ερείπιο σηματοδοτεί τον χώρο που το περιβάλλει και το αντίστροφο. Μακριά από τον φυσικό χώρο της ύπαρξής του η αξία του μειώνεται. Η σύγχρονη εικόνα του ερειπίου είναι αυτή που σηματοδοτεί τον χαρακτήρα της πόλης, που ορίζει την ταυτότητα της πόλης. Τα υπολείμματα της φθοράς και της ακρωτηριασμένης όψης, το ίχνος ενός ανθρώπινου γεγονότος είναι αυτό που διατηρείται στην συνείδηση των κατοίκων της πόλης και όχι η αρχική του εικόνα.

Το σύγχρονο ερείπιο

Από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα, τα άδεια οχυρά, τα εγκαταλελειμμένα βιομηχανικά κτίρια και αστικά κέντρα, η όψη της ερήμωσης σε διάσπαρτους αστικούς αλλά και περιαστικούς χώρους, φανερώνουν σημαντικά ιστορικά τεκμήρια εποχών με πλήθος υποσχέσεων και ουτοπιστικών προγραμματισμών. Το «σύγχρονο ερείπιο» αποτελεί καλλιτεχνικό και εξερευνητικό ερέθισμα, και παρουσιάζεται μέσω φωτογραφικών αποτυπώσεων στοχεύοντας ίσως σε συγκινησιακές φορτίσεις που προκαλεί αυτή καθ' αυτή η αίσθηση της φθοράς.

Η κουλτούρα αυτής της φθοράς και του ερειπίου, μπορεί να εντοπιστεί στις εξής βασικές έννοιες: της **νοσταλγίας**, της **μνήμης**, της **ιστορικότητας** και του **τραύματος**.

#νοσταλγία

Η έννοια της νοσταλγίας ετυμολογικά προκύπτει από τις λέξεις «νόστος» και «άλγος», καταδεικνύοντας κυριολεκτικά τον πόνο για την επιστροφή στην πατρίδα. Η νοσταλγία συνδέεται ουσιαστικά με την μη αντιστρεψιμότητα του χρόνου και συγκεκριμένα *«με επιθυμία είτε για αναβίωση μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου που πέρασε, είτε για ένα τόπο οικείο, ο οποίος δεν υπάρχει πια ή δεν υπήρξε ποτέ, μια ουτοπία»*⁶. Η έννοια της νοσταλγίας κωδικοποιήθηκε αρνητικά κατά το πέρασμα των χρόνων, αφού ταυτίστηκε με την προσκόλληση στο παρελθόν, και την πεποίθηση ότι αντιτίθεται σε οποιαδήποτε έννοια προόδου. Στην πραγματικότητα όμως, αποτελεί συμπληρωματική έννοια για την καλύτερη κατανόηση του σήμερα, αφού ουσιαστικά μέσω αυτής, προκύπτει μια νέα αντίληψη του χρόνου και του χώρου, του παρόντος και του παρελθόντος. Η νοσταλγία επομένως αποκτά ταυτόχρονα χρονική και χωρική υπόσταση. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτού του διττού χαρακτήρα της νοσταλγίας αποτελεί το αρχιτεκτονικό ερείπιο, το εκφράζει αυτή την ιδιότυπη σχέση χρονικής και χωρικής υπόστασης, αφού *«σε αυτό εντοπίζεται το παρελθόν, ως παρόν στα χωρικά υπολείμματα του*

⁶ Nostalgia and its discontents, Svetlana Boym, σελ. 1-12

ερειπίου, αλλά ταυτόχρονα και ως απουσία καθώς αυτό δεν είναι πια προσβάσιμο»⁷.

Η διαρκώς αυξημένα συχνότητα δημιουργίας ερειπίων, και ειδικά τον τελευταίο αιώνα, τροφοδότησε αντίστοιχα την νοσταλγία γι αυτά και την νεωτερικότητα. Ο χωροχρονικός συσχετισμός ανάκλησης της νοσταλγίας εκφράζει την αναζήτηση ενός συγκεκριμένου χώρου ή χρόνου και στην προκειμένη περίπτωση των αξιών και της ευδαιμονίας που εκφράστηκαν κατά τη νεωτερικότητα. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι ως νεωτερικότητα, ορίστηκε από τους περισσότερους μελετητές η μεταβατική περίοδος, βασισμένη ιδεολογικά στις αρχές του Διαφωτισμού και του ορθολογισμού, της οποίας θεμελιώδης αρχή αποτέλεσε η αυτονομία και αυτοδιάθεση του υποκειμένου που ορίζει ουσιαστικά την ταυτότητά του μέσω της σχέσης και της καθυπόταξης της ετερότητας. Ωστόσο στα τέλη του 20^{ου} αιώνα η νεωτερικότητα αποσυνδέεται από τις ευρωπαϊκές απαρχές της και σε πολλές κοινωνίες ακολουθείται μια πορεία προς μια μετα-νεωτερικότητα, χωρίς μάλιστα να επέρχεται ρήξη με την παράδοση ή τη θρησκεία. Στα πλαίσια λοιπόν αυτής της μετάβασης στη μετα-νεωτερικότητα η νοσταλγία, έρχεται να εκφράσει ταυτόχρονα το «θρήνο» της συναισθηματικής μνήμης για την απώλεια του παρελθόντος και παράλληλα τον προβληματισμό της κριτικής σκέψης σχετικά με την ανάκτηση πτυχών του παρελθόντος, με απώτερο σκοπό τη γνώση για μια καλύτερη μελλοντική προοπτική.

#μνήμη

Η έννοια της μνήμης, αντίστοιχα με αυτή της νοσταλγίας, επανέρχεται, ιδιαίτερα σήμερα, ως βασικός προβληματισμός αναφορικά με κάθε πτυχή του πολιτισμού, καθώς η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από τη ραγδαία τεχνολογική εξέλιξη, τη βραχύβια μνήμη και την ογκώδη πληροφορική παραγωγή. Επιχειρώντας να προσεγγίσει τον μηχανισμό και την ευρύτερη έννοια της μνήμης αλλά και του ερειπίου ως φορέα της, ο Π. Κούρος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «η μεταφορά χώρου για τη μνήμη δεν είναι το ιστορικό κτίσμα, αλλά το ερείπιο, ένα ασταθές εφήμερο κολλάζ επάλληλων αισθητοποιήσιμων στιγμών, όχι το άγαλμα, αλλά το graffiti με το άγαλμα»⁸. Στη φράση αυτή φαίνεται η σημασία της φαντασιακής σύλληψης του βιωμένου χώρου που έχει επισημάνει και ο Bachelard, γράφοντας ότι «ο χώρος έτσι όπως τον συλλαμβάνει η φαντασία μας, δεν έχει σχέση με τον αδιάφορο χώρο που παραδίνεται στο μέτρο και στο λογισμό του γεωμέτρη. Είναι βιωμένος χώρος. Βιωμένος όχι μόνο στη θετικότητά του αλλά και με όλες τις μεροληψίες της φαντασίας. Το χαρακτηριστικό του είναι ότι σχεδόν πάντα μας γοητεύει»⁹. Φαίνεται λοιπόν ότι η διαδικασία της ανάμνησης είναι μια αναδόμηση περιεχομένων, μία μνήμη της μνήμης, αφού δεν ανακαλούμε ποτέ αυτούσια κομμάτια του παρελθόντος, αλλά κατασκευασμένα τμήματά του μέσω μιας δυναμικής διαδικασίας ανάκλησης που εξαρτάται από τις περιστάσεις του παρόντος.

Σε αντιστοιχία με αυτή τη λειτουργία ανακατασκευής λειτουργεί και η συλλογική μνήμη, η οποία καθορίζει και καθορίζεται από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο στο πλαίσιο ενός τόπου, όπως για παράδειγμα είναι ο

⁷ Nostalgia for ruins, Andrea Huyssen, σελ. 6-20

⁸ «Μνημονικές διαδράσεις ως πρακτικές σύγχρονης τέχνης στην πόλη», Πάνος Κούρος, Αρχιτέκτονες τεύχος 45, σελ. 83-86

⁹ Η ποιητική του χώρου, G. Bachelard, σελ. 25

χώρος της πόλης. Η συλλογική μνήμη, όπως αναφέρει ο Σταύρος Σταυρίδης, είναι ουσιαστικά «το μέσο που καθορίζει τα κοινά αναγνωρίσιμα νοήματα και επομένως τις διάφορες κοινωνικές συμπεριφορές αλλά και την κρίσιμη διαλεκτική σχέση διάρκειας και στιγμιαίου συμβάντος, καθορίζοντας έτσι και την έκβαση του παρόντος, αφού ουσιαστικά «επαναφέρει» με ένα τρόπο το παρελθόν στο παρόν»¹⁰. Ο χώρος κατά την ανθρώπινη λογική συνδέεται με μια αίσθηση σταθερότητας και άρα με την αποτύπωση μιας συνέχειας και μιας διάρκειας. Αυτή η διάρκεια συνεπάγεται σύμφωνα με την παραπάνω αίσθηση αυτό που δεν αλλάζει και επομένως για ένα κοινωνικό σύνολο μπορεί ένας τόπος, ένας χωρικός συσχετισμός να λειτουργήσει ως ένα σταθερό σημείο οριστικοποίησης και μνήμης του παρελθόντος ενάντια στη φθορά του χρόνου. Όπως επισημαίνει ο Bachelard, «ο χώρος χρησιμεύει στο να κρατά συμπυκνωμένο στις κυψέλες του τον χρόνο»¹¹. Έτσι από τη στιγμή που ο άνθρωπος κατοικεί ένα χώρο με κάποια διάρκεια, δηλαδή για ένα σύνολο στιγμών, μπορεί να θεωρηθεί ότι «παράγει – ιδρύει» ο ίδιος το χώρο, αφού η διάρκεια και η σταθερότητα συνδέονται επαγωγικά με τον ίδιο το χώρο. Οι διάφοροι χωρικοί σχηματισμοί λοιπόν έχουν υπόσταση κάθε φορά στο παρόν μέσα από τις πράξεις των ανθρώπων και των ομάδων, αλλά και μέσω της συλλογικής μνήμης που σχετίζεται επίσης με το παρελθόν. Έτσι για παράδειγμα αν μια πράξη επαναλαμβάνεται και μέσω αυτής επαναλαμβάνονται οι ίδιες χωρικές συσχετίσεις με τον ίδιο τρόπο, τότε υποθετικά πρόκειται για τον ίδιο χώρο.

Φαίνεται λοιπόν πως η συλλογική μνήμη μέσω της διαλεκτικής του κοινωνικού χρόνου, σχέσης διάρκειας – στιγμής, είναι αυτή που καθορίζει ένα χώρο ως αναγνωρίσιμο και ως κοινωνική αναφορά για ένα κοινωνικό σύνολο. Η ίδια η πόλη είναι ένα τέτοιο παράδειγμα αφού ουσιαστικά αποτελεί ένα δίκτυο χωρικών και χρονικών σχέσεων και συσχετίσεων μεταξύ κοινωνικών ομάδων και ανθρώπων, στον οποίο τα έργα μέσω της συλλογικής μνήμης αναγνωρίζεται μια επανάληψη και επομένως επιβεβαιώνεται η ύπαρξη κάποιου παρελθόντος. Ωστόσο, η σχέση μεταξύ συλλογικής μνήμης και χώρου δεν μένει αναλλοίωτη στο χρόνο. Γι αυτό και σε περιπτώσεις όπου ένας τόπος έχει ιδιαίτερη αξία και αποτελεί σημείο αναφοράς για μια κοινωνική ομάδα, η συλλογική μνήμη «ενισχύεται» διαρκώς με διάφορες δράσεις. Υπό το πρίσμα αυτό, κάθε χώρος ανακαλεί διαφορετικές συλλογικές μνήμες για τις διάφορες κοινωνικές ομάδες, ανάλογα πάντα και από τον τρόπο που αυτός βιώνεται και αντιμετωπίζεται από αυτές. Στην αναγνώριση ενός τόπου ως κοινό σημείο για τη συλλογική μνήμη μιας ομάδας, συμβάλει η έννοια του ίχνους, που προκύπτει από τις διάφορες ανθρώπινες δραστηριότητες και αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση ανάδειξης σε τόπο ιδιαίτερης συμβολικής αξίας για αυτή. Επομένως αν κάποιος δεν μετέχει σε αυτή την ομάδα δεν μπορεί να αναγνωρίσει στο χώρο τα προϋπάρχοντα ίχνη, οπότε αυτά υφίστανται από τη στιγμή που υπάρχει ένα σύνολο ανθρώπων που αφενός τα αναγνωρίζει και αφετέρου τα συντηρεί και τα διασώζει εγκαθιστώντας τα στη συλλογική μνήμη. Μέσω της διατήρησης λοιπόν των ίχνων και κατ' επέκταση της ίδιας της συλλογικής μνήμης εκφράζεται μια βαθύτερη ανάγκη για διατήρηση της ιστορίας και της μοναδικότητας του αυθεντικού.

¹⁰ Μνήμη και εμπειρία του χώρου. Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη., Σταύρος Σταυρίδης, σελ. 13-36

¹¹ Η ποιητική του χώρου, G. Bachelard, σελ. 35

#ιστορικότητα

Η αναγκαιότητα της ιστορίας για τη μνήμη έγκειται, όπως επισημαίνει και ο Maurice Halbwachs στο ότι μπορεί να εντοπίζει και να αναδεικνύει τα τραυματικά στάδια της μνήμης που μπορεί να χάθηκαν κατά τη διαδικασία της διαμόρφωσης και ανακατασκευής της από το κοινωνικό σύνολο. Παραμένοντας στην ίδια θεματική ο Halbwachs γράφει για τη σημασία της ιστορικής μνήμης ότι *«ο ορθολογικός μηχανισμός της ενθύμησης, αν και παραμένει αποκομμένος και θεωρητικά ανεπηρέαστος από τη συναισθηματική μνήμη των κοινωνικών χώρων, συνεχίζει να μιλάει τη γλώσσα τους μέσα από μια μακροσκοπική θεώρησή τους»*¹².

Το κύριο μέσο μετάδοσης ιστορικής πληροφορίας είναι ουσιαστικά το μνημείο, αφού μέσω της εικόνας του προβάλλει την ιστορία και το παρελθόν από το οποίο προέρχεται στο θεατή και το παρόν. Η φθορά που εντοπίζεται στο δομημένο περιβάλλον, αλλά και γενικότερα τα ερείπια, αποτελούν ιστορικά τεκμήρια καθώς είναι τα ίδια μνημεία της εποχής τους. Σε αυτά μπορεί να αναγνωρίσει κανείς το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο της εκάστοτε εποχής μέσω της αρχιτεκτονικής τους δομής, των χρησιμοποιηθέντων υλικών αλλά και της αρχικής τους χρήσης, ενώ σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να συγκεντρώσει χρήσιμες πληροφορίες ακόμη και για τον τρόπο και τον χρόνο που περιήλθαν στη συγκεκριμένη κατάσταση καταλήγοντας τελικά στην ιστορική γνώση.

#τραύμα

Για κάθε ερείπιο, ο τρόπος με τον οποίο κατέληξε στην συγκεκριμένη κατάσταση είναι καθοριστικός αφού αποτελεί το στοιχείο που το διαφοροποιεί από ένα απλό χάλασμα και πολλές φορές του προσδίδει διαφορετική ταυτότητα και χαρακτήρα. Κτίρια που ερειπώθηκαν σε διάρκεια χρόνου λόγω κοινωνικοοικονομικών μεταβολών διαφέρουν από αυτά που μετατράπηκαν με βίαιο και αιφνίδιο τρόπο σε ερείπια. Ο Μεταξάς προσδιόρισε τη διαφορά μεταξύ των δύο τελευταίων καταστάσεων σημειώνοντας ότι *«Το ερειπωμένο μνημείο συνεπώς μπορεί να προέκυψε ως τέτοιο, είτε ως αδιόρατη συνέπεια μιας άδολης φυσικής φθοράς, για την οποία συχνά αγνοούμε τις λεπτομέρειες συντέλεσής της, είτε ως το αποτέλεσμα μιας ηθελημένης ή και αθέλητης αιφνίδιας καταστροφικής δράσης. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση ό,τι διασώθηκε «υποστηρίζεται» συχνά, όπως προηγούμενα υπογράμμισα, και από την κατακριτική μιας στάσης απέναντι στις πράξεις που οδήγησαν στην ερείπωσή του. Τώρα όμως το μνημείο συσσωματώνει μια πολύ πιο πλούσια ομιλία, αφού, πέραν από όσα το «υπόλοιπο» του εκθέτει, είναι και τα γεγονότα που συνδηλώνει. Κάποτε πιο δραματικά από τους λόγους που προκάλεσαν την ανέγερσή του»*¹³. Ενώ για τη σημειολογική διαφορά ανάμεσα στην χρήση του ουσιαστικού (ερείπιο) και του ρήματος στην παθητική φωνή (ερειπώνεται) ή στην παθητική μετοχή (ερειπωμένο) θα σημειώσει ότι *«τα δεύτερα εγκλείουν περισσότερο την αργόσυρτη φθορά και συνδηλώνουν χρονική διάρκεια αρκετά μεγάλη. Το ουσιαστικό όμως ονοματοδοτεί μια καταληγμένη κατάσταση, στην οποία προέχει η παρούσα φάση, η τωρινή μορφή της»*¹⁴.

Όπως γίνεται αντιληπτό από τον ετυμολογικό διαχωρισμό αλλά κυρίως από τα πραγματικά αίτια μιας ερείπωσης, όταν αυτά σχετίζονται με τη βία, είτε

¹² The collective memory, Maurice Halbwachs, σελ. 85

¹³ Η ρητορική των ερειπίων, Α. Ι. Δ. Μεταξάς, σελ. 29-30

¹⁴ Ο.π., σελ. 29-30

ως αποτέλεσμα μιας πολεμικής σύγκρουσης είτε μιας φυσικής καταστροφής, η έννοια της φθοράς και του ερειπίου φορτίζονται πολλαπλάσια με μνήμες και συναισθήματα. Τα ίχνη αυτών των γεγονότων, τα οποία χάραχθηκαν μέσω της φθοράς στο ερείπιο, αποτελούν ιστορικά τεκμήρια τα οποία αφηγούνται ουσιαστικά την ίδια την ερείπωση. Σε ένα σχετικό άρθρο του με τίτλο «Terrible Beauty: the ineffable» (Τρομερή ομορφιά: το ανείπωτο), ο αρχιτέκτονας Lebbeus Woods, ο οποίος ασχολήθηκε εκτενώς με τις έννοιες του πολέμου και των συνεπειών του και γενικότερα με ακραία φαινόμενα καταστροφής, αναπτύσσει μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση της έννοιας του «ανείπωτου» και της δημιουργικής αξιοποίησης της απώλειας. Συγκεκριμένα αναφέρεται στις περιπτώσεις όπου με αφορμή κάποιο τραγικό γεγονός, είτε απώλεια, είτε αιφνίδια καταστροφή ή γενικότερα κάτι που απορυθμίζει την κανονικότητα της καθημερινότητας, αναδύονται συναισθήματα τόσο έντονα και απόλυτα όπως θλίψη, οργή ή απόγνωση που ωστόσο δεν μπορούν να περιγραφούν ή να προσδιοριστούν. Παραθέτοντας μια σειρά παραδειγμάτων, από τους πρόσφυγες στο Σαράγεβο το 1992, και τα ερείπια των δίδυμων πύργων, μέχρι και των τυφώνα Katrina, ο Woods διατυπώνει εύστοχα τις συνέπειες κάθε τραγωδίας στον πολιτισμό.

Η αξία του ερειπίου

Η αρχιτεκτονική αξία της φθοράς και του ίδιου του ερειπίου ως ατελές, ανολοκλήρωτο αντικείμενο, γίνεται αντιληπτή μέσα από την ιστορία και συγκεκριμένα μετά τον 18^ο αιώνα, με τη μεταβολή της αισθητικής αντίληψης. Ιδιαίτερα στην εποχή μας, η ανάγκη του σύγχρονου ανθρώπου για διατήρηση θραυσμάτων του παρελθόντος συνδέεται με τη βαθύτερη ανάγκη σύνδεσής του με το παρελθόν. Την αξία του ερειπίου και την ιδιαίτερη σημασία της ελλειπτικής τους φύσης, ως θραύσμα του παρελθόντος και της ιστορίας θα επισημάνει και ο Μεταξάς τονίζοντας ότι *«Η όψη των ερειπίων, εξ αντικειμένου ελλειπτική, μοιάζει να σκιαγραφεί εκείνο που τώρα, ως ανέπαφο δεν υπάρχει. Αλλά η ρητορική αποδοτικότητα της εικόνας τους- γι αυτόν ακριβώς το λόγο- μπορεί να είναι πιο υπαινικτική. Κάθε ερείπιο ιδεαλίζει άθελα του μια μορφή τέχνης και με αυτή του τη λειτουργία συμμετέχει, στη συνέχεια, στην αισθητικοποίησή όχι μόνο του «τότε» καιρού αλλά και του παρόντος χρόνου»*¹⁵. Αναφερόμενος επίσης στη σύγχρονη ανάγνωση της εικόνας του ερειπίου από τον άνθρωπο, ο Μεταξάς θα συμπληρώσει ότι αυτή δε γίνεται «ελεύθερα» αλλά αναζητώντας πάντα προς μία συγκεκριμένη κατεύθυνση και επιχειρώντας την αναβίωση και συμπλήρωση του όλου. *«Του νου το μάτι δεν ψάχνει εντελώς ελεύθερα, αλλά προς ορισμένη υποδεικνυόμενη κατεύθυνση πηγαίνει και κοιτάζει. Τα διατηρηθέντα υπόλοιπα ή θραύσματα των σπασμένων πραγμάτων διακατέχουν, όχι σπάνια, κάτι πολύ αινιγματικό και ταυτόχρονα πιο υποβλητικό από το χαμένο όλο»*¹⁶. Ο Π. Κούρος, ως προς την εικόνα του ερειπίου και πως γίνεται αυτή αντιληπτή από τον παρατηρητή αλλά και το κοινωνικό σύνολο, αναφέρεται ως *«ενσωμάτωση ή μη, του ερειπίου»*¹⁷. Η έννοια δηλαδή που ξεχωρίζει ένα οποιοδήποτε χάλασμα από το ερείπιο και άρα το καθιστά ως άξιο προσοχής μέσω του βλέμματος του ίδιου του παρατηρητή ο οποίος είναι τελικά αυτός που σηματοδοτεί και εμπλουτίζει το

¹⁵ Ο.π., σελ. 25

¹⁶ Ο.π., σελ. 31

¹⁷ Η αναβολή της κατεδάφισης, Α. Αντονάς, σελ. 7

ερείπιο με ένα ιδιαίτερο νόημα. Αυτή η ιδιαίτερη συνθήκη της ενσωμάτωσης του ερειπίου στον κόσμο, δηλαδή η αναγνώριση του ως χρήσιμο μέσω της επισήμανσης της αχρηστίας του, η «ανακάλυψη» του αλλά ταυτόχρονα και η διαγραφή του, είναι αυτό που το χαρακτηρίζει.

Τα ερείπια ως ίχνη οικειοποίησης του τοπίου

Το τοπίο φυσικό και τεχνητό είναι σπαρμένο με ίχνη, ίχνη που οδηγούν και αποτρέπουν, ίχνη που κρύβουν και φανερώνουν. Το ίχνος εμφανίζεται σαν να είναι αποτέλεσμα, προϊόν ενός γεγονότος, το οποίο και μνημονεύει, που περιλαμβάνεται στην κοινωνική εμπειρία. Το ίχνος εμφανίζεται όχι μόνο σαν ένα είδος συμβολικής σχέσης, αλλά σαν μια βεβαίωση, μια αντικειμενική σχέση, με φαινόμενα φυσικά τα οποία για όλους είναι ίδια. Στην πραγματικότητα, όμως, μία σημαίνουσα άρθρωση είναι υπεύθυνη για τη δημιουργία του. Αυτή αρθρώνει το χώρο σε μορφές, οι οποίες παραπέμπουν με ένα τρόπο καθορισμένο, δηλαδή, εξαιτίας ενός κανόνα σε αρθρωμένα γεγονότα μιας κοινωνικής εμπειρίας. Η ανάγκη επισήμανσης των γεγονότων αυτών πηγάζει από το ότι έχουν κάποια κοινωνική αξία. Για κάποιο λόγο, για κάποιο κοινωνικό σκοπό είναι απαραίτητο τα μέλη μιας κοινωνίας να τα εντοπίσουν. Η ίδια η εντόπιση είναι εξ αρχής μία επιλογή, μία αξιολόγηση. Έτσι, τα γεγονότα αυτά υπάρχουν τελικά δια των ιχνών τους.

Το τοπίο, σύμφωνα με κατάλογο σημειώσεων του Δημήτρη Φατούρου, αποτελεί «Μια πραγματικότητα που συνεχώς μεταβάλλεται: Το αγροτικό τοπίο. Το αστικό τοπίο. Το τοπίο του μητροπολιτικού κόσμου. Το τοπίο σκουπιδότοπος. Το τοπίο των ερειπίων.»¹⁸.

Το αντίστροφο ερείπιο

Για να κατανοήσουμε όμως καλύτερα τα ερείπια ως ίχνη οικειοποίησης του τοπίου, πρέπει να εισαγάγουμε τον όρο του αντίστροφου ερειπίου. Αντίστροφο ερείπιο είναι όπως επισήμανε ο Robert Smithson, το ερείπιο που εμπειριέχεται δυναμικά σε κάθε διεργασία μεταβολής του περιβάλλοντος και όχι το ερείπιο που δημιουργείται στο πέρασμα του χρόνου. Ο Smithson αναφέρεται σε μια φράση του Ναμπόκοφ: «*Το μέλλον δεν είναι παρά το πεπαλαιωμένο ιδωμένο αντίστροφα. Τα «νέα μνημεία» του τοπίου, αντί να μας θυμίζουν το παρελθόν μοιάζει να μας κάνουν να λησμονούμε το μέλλον. Και αυτό το είδος χρόνου δεν έχει χώρο είναι στατικό και ακίνητο*»¹⁹. Πάνω σε αυτή τη φράση του Smithson, ο Γιώργος Τζιρτζιλάκης εντοπίζει την «εντροπία» σε μια σειρά φαινομένων που αφορούν το τοπίο, συνδέοντας το γεωλογικό χρόνο με τους μετασχηματισμούς του μεταβιομηχανικού περιβάλλοντος. «*Η εντροπία του τοπίου γίνεται φανερή στις περιφερειακές ζώνες και στους εγκαταλελειμμένους βιομηχανικούς χώρους, σαν ένα νέο είδος “αρχαιολογίας”. Αν, όπως μας έδειξε ο Walter Benjamin στο Passagenwerk τα ερείπια και τα υλικά τεκμήρια των πόλεων αποτελούν δείκτες των σύνθετων μηχανισμών της μνήμης, τα «αντίστροφα ερείπια» συνιστούν προανάκρουσμα μιας νέας χωρο-χρονικής διάστασης και μιας «υπερκειμενικής» ανάγνωσης της πόλης. Ο Smithson προτείνει ένα σύνθετο*

¹⁸ Το τοπίο: Ένας κατάλογος σημειώσεων, Δ. Φατούρος, περιοδικό Αρχιτέκτονες τ.49

¹⁹ The writings of Robert Smithson, R. Smithson, σελ. 109 - 120

σύστημα αναπαραστάσεων, χαρτογραφήσεων, συλλογών, ψυχολογικών μεταβιβάσεων, μεταθέσεων και συνδέσεων που μας δίνουν τη δυνατότητα να αποκαλέσουμε μια τέτοια ανάγνωση»²⁰.

Η περίπτωση του εγκαταλελειμμένου οικισμού των Ορφανών μπορεί να ερμηνευθεί με τον όρο του αντίστροφου ερείπιου. Πρόκειται για έναν οικισμό που ο λόγος ακόμη της δημιουργίας του όριζε την ανέγερσή του ως ερείπιο εξ' αρχής. Η κατασκευή του φράγματος για την πλήρωση της Λίμνης Πλαστήρα οδήγησε στη συνθήκη μετακίνησης ορεινών πληθυσμών, αλλά η επιλογή του τόπου μετακίνησης στην πεδιάδα και μάλιστα αποκομμένα από το σώμα των υπαρχόντων χωριών, δεν πρόβλεπε παρά την ερημοποίηση του οικισμού. Οι μεταβολές στο θεσσαλικό τοπίο μαρτυρούν αυτά τα εντροπικά φαινόμενα που περιγράφει ο Smithson και εμπεριέχουν στην βάση τους αντίστροφα ερείπια. Ως ένα «νέο μνημείο» ο εν λόγω οικισμός, δεν προέβλεπε κανένα μέλλον και δεν εμπεριείχε και κανένα παρελθόν, αλλά ο εντροπικός του χαρακτήρας αποτελεί πρόσφορο έδαφος για σύνθετες χαρτογραφήσεις και αναγνώσεις του τοπίου.

Τεχνικές συλλογής ιχνών

«Ο κατεξοχήν ανιχνευτής του χώρου και «του κόσμου των πραγμάτων», ο ιδεώδης αναγνώστης των διασκορπισμένων ιχνών της κατοίκησης δεν είναι ούτε ο καλλιτέχνης, ούτε ο αρχιτέκτονας, αλλά ο ντετέκτιβ. Ο ντετέκτιβ αντιπροσωπεύει το πιο ιδιοφυές μοντέλο καταγραφής της κατοίκησης που διαθέτουμε μέχρι σήμερα. Ο Έντγκαρ Άλαν Πόε περιγράφει τον ντετέκτιβ σαν τον πιο διορατικό παρατηρητή της ανθρώπινης παρουσίας, σαν μία «συλλογιστική μηχανή» που αποφεύγει τη συναισθηματική έξαρση»²¹. Επεκτείνοντας αυτούς τους συλλογισμούς, μπορούμε να θεωρήσουμε ορισμένες από τις σύγχρονες καλλιτεχνικές και αρχιτεκτονικές πρακτικές ένα είδος ντετέκτιβ του χώρου (και του χρόνου). Δεν είναι τυχαίο ότι πολλοί καλλιτέχνες και αρχιτέκτονες αντλούν σήμερα από την ανακάλυψη μιας ένδειξης, ενός ίχνους και την επικοινωνία, ή την ακρόαση ενός αυτόπτη μάρτυρα, ή μιας κοινωνικής ομάδας. Πέραν όμως από το μοντέλο του ντετέκτιβ, αν θέλουμε να αναγνώσουμε και κατά συνέπεια να γνωρίσουμε έναν χώρο, πρέπει να χρησιμοποιήσουμε και τα εργαλεία της αρχαιολογικής ανασκαφής. Σε αυτό το σημείο εισάγεται ως παράλληλο μοντέλο ιχνηλάτησης ενός χώρου και αυτό του αρχαιολόγου. Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο η ανάγνωση της κατοίκησης προϋποθέτει μια αρχαιολογική πρακτική: αναμνήσεις / επικαλύμματα, εκκαθάριση κατά στρώματα, απωθήσεις μέσω αποκρύψεων, μεταπαραγωγή. Τα ίχνη της κατοίκησης σήμερα εξασφαλίζονται και εξαφανίζονται μέσω επιστημονικών τεχνικών αναπαραγωγής (φωτογραφία, εγκεφαλογράφημα, δακτυλικά αποτυπώματα, ακτινογραφία, μαγνητική τομογραφία, συστήματα πληροφορίας και επικοινωνίας, διαδίκτυο).

Η διαδικασία ιχνηλάτησης και ανίχνευσης των χώρων μέσω των παραπάνω μοντέλων οδηγεί εντέλει σε μια συλλεκτική δραστηριότητα τεκμηρίων, τα οποία συνδυαζόμενα παράγουν ένα είδος ανοικτού αρχείου

²⁰ Το εδαφικό εργαστήριο του «διευρυμένου πεδίου», Γ. Τζιρτζιλιάκης, περιοδικό Αρχιτέκτονες τ.49

²¹ Συλλογή πανικός, Γ. Τζιρτζιλιάκης, Kaput Art Magazine

Η πρακτική του αρχείου

Τα πάντα σήμερα αντιμετωπίζονται με όρους *αρχείου*: κατοικίες, πόλεις, εικόνες, βιβλιοθήκες, ευρετηριακές καταγραφές, στατιστικά στοιχεία, απογραφικά δελτία, χαρτογραφήσεις, κατάλογοι υλικών και οικοσκευών, οδηγοί αγοράς, blogs, συμπυκνώσεις δεδομένων, συστήματα επιτήρησης, μονάδες αποθήκευσης κ.ά. Σε αυτά εντοπίζονται ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της τριπλής προϋπόθεσης και της λειτουργίας του αρχείου, όπως την περιέγραψε ο Jacques Derrida. Δηλαδή, διαθέτουν έναν τόπο του αρχειακού υλικού (τον προνομιακό χώρο, ή την κατοικία, εκείνου που «άρχει»), μια ερμηνεία και μια συλλογή.

Το αρχείο, υπό τη μορφή ευρετηρίων, καταλόγων, μητρώων, κ.τ.λ. υπήρξε ένας από τους μηχανισμούς με τους οποίους έλαβε χώρα η ορθολογική ρύθμιση της νεωτερικότητας. Ταυτόχρονα, το αρχείο, ως μία από τις επιστήμες της νεωτερικότητας, όπως σημειώνει ο Foucault, χαρακτηρίζεται από τη δυνατότητα αποκέντρωσης, «την κοινή τακτική της ικανότητας να παίρνει απόσταση με αυτοκριτικό τρόπο από τις δικές του παραδόσεις»²². Τα αρχεία στη νεωτερικότητα, γίνονται ο αδιαμφισβήτητος πρωταγωνιστής της βιοπολιτικής οργάνωσης, αναλαμβάνοντας τον κανονιστικό ρόλο αυτού του τρόπου ζωής.

Το ενδιαφέρον των ιστορικών τέχνης και διανοητών για τη σύνδεση του αρχείου με την τέχνη και την πολιτιστική παραγωγή, συνδέθηκε με την ιστορία του μοντερνισμού και της ιστορικής πρωτοπορίας. Χαρακτηριστικά και πιο εμβληματικά είναι τα γραπτά και τα εγχειρήματα του Aby Warburg και πολύ περισσότερο του Walter Benjamin. Το ενδιαφέρον του Benjamin για τα αντικείμενα και τα αρχεία έχει μια μοντερνιστική προοπτική που συνδέεται με την ανάπτυξη των βιομηχανικών κοινωνιών και τις μεγαλουπόλεις. Ο Benjamin βάσισε τη μελέτη του σχετικά με τη φυσιογνωμία της βιομηχανικής κοινωνίας σε ένα αρχειακό έργο, το εμβληματικό *Passagenwerk*, κάνοντας την αρχειακή μέθοδο ταυτόσημη με την ερμηνευτική μέθοδο του μοντερνισμού. Καθώς το αρχείο συνδέεται με ένα εκ των θεμελιωδών χαρακτηριστικών της νεωτερικότητας, τη γραφειοκρατική οργάνωση της κοινωνίας και των βασικών δομών της, η χρήση του εννοιολογικά και μεθοδολογικά από τον Benjamin ως ερμηνευτικό εργαλείο της διαμόρφωσης της νεωτερικότητας, αποδεικνύει την διορατική και διεισδυτική στάση του φιλοσόφου. Ο Benjamin, μέσω των αρχειακών πρακτικών της συλλογής, της αντιπαράθεσης, της ταξινόμησης σύστησε ένα «λογοτεχνικό μοντάζ» όπως το ονόμαζε ο ίδιος. Επιχείρησε μία κατανόηση σχετικά με την κατασκευή των ιστορικών αντικειμένων, η οποία περικλείει τη «διαμεσολάβηση της φαντασίας του συγγραφέα», που βρισκόταν πάντα πέραν ενός σαφούς αφηγηματικού σχηματισμού. Ο Benjamin αποκάλυψε μια λαβυρινθώδη όψη του αρχείου όπου κανείς μπορεί να κινείται, αλλάζοντας συνεχώς διαδρομές.

Προς ανάλογη κατεύθυνση κινείται και ο *Άτλαντας της Μνήμης* του Warburg, μια ιστορία τέχνης χωρίς λόγια, ένας άτλαντας που αποτελούνταν από 60 πίνακες με πάνω από χίλιες φωτογραφίες, πριν ακόμη ολοκληρωθεί,

²² Η αρχαιολογία της γνώσης, M. Foucault, σελ. 245

γιατί η ολοκλήρωση του διακόπηκε από το θάνατο του ιστορικού το 1929. Ο Warburg επιχείρησε, με τη δημιουργική παράθεση αναπαραγόμενων εικόνων, να διαμορφώσει ένα μοντέλο έκφρασης της συλλογικής μνήμης, ένα αρχείο φωτογραφικών αναπαραγωγών που είχαν συλλεχθεί συστηματικά και συγκριτικά και το οποίο είχε σκοπό να παρουσιάσει ένα ευρύ φάσμα βιωμάτων και εικονιστικών συμβάσεων (μορφές πάθους), όπως αυτές αναπαρίστανται στα έργα της αρχαιότητας μέχρι πίνακες της Αναγέννησης. Το αρχείο του Warburg συγκροτείται και αυτό βασισμένο στη μοντερνιστική πεποίθηση για τη χειραφετική δύναμη της «μηχανικής αναπαραγωγής».

Ο Derrida αναπτύσσει τη θεωρία του για το αρχείο στο βιβλίο *Η Έννοια του Αρχείου* (1996). Η μελέτη ανήκει χρονικά στην ύστερη φάση του έργου του διανοητή, στην οποία καταπιάνεται κυρίως με ηθικά ζητήματα. Στη θεώρηση του Derrida η κατανόηση του αρχείου δεν είναι δυνατή χωρίς τη ψυχαναλυτική προοπτική. Όπως μας υπαγορεύει, όμως, το πνεύμα του διανοητή οι ψυχαναλυτικές έννοιες αξιοποιούνται σε σχέση με τα ζητήματα ηθικής και δικαίου που προτάσσει ο Derrida στην εισαγωγή του κειμένου του, όχι σε ένα πλαίσιο αναγωγών και αναλογιών, αλλά στην παραγωγική σύμπλεξή τους με τα ζητήματα ηθικής και δικαίου. Η κατανόηση του κειμένου, από την πλευρά μας, δίνει έμφαση στην επανατοποθέτηση των εννοιών του νόμου, της θέσμησης και της αρχής (εξουσίας, δύναμης). Το αρχείο δεν ανάγεται μόνο στην «εμπειρία της μνήμης»²³. Αναζητείται στην αρχή αυτής της εμπειρίας, «το εξουσιαστικό σημείο»²⁴, οι τάσεις, οι αντιφάσεις, και οι απορίες που δεν είναι μόνο τεχνικές αλλά πρωτίστως είναι πολιτικές. Σύμφωνα με τον Derrida, βασικό γνώρισμα του αρχείου είναι ο τόπος καταγραφής του ή αλλιώς ο εντοπισμός του οίκου μέσα στον οποίο λαμβάνουν χώρα τα αρχεία. «Δεν υπάρχει αρχείο χωρίς τόπο καταγραφής, χωρίς μια τεχνικής επανάληψης και χωρίς μίαν ορισμένη εξωτερικότητα. Δεν υπάρχει αρχείο χωρίς έξωθεν»²⁵. Το αρχείο, όπως κάθε κείμενο, μπορεί ανά πάσα στιγμή να μιστεί, να διαστρεβλωθεί πέραν της φαντασίας ή των προθέσεων των ιδρυτών του. Στη μελλοντολογική του διάσταση είναι ανοικτό, εκτεθειμένο σε κάθε είδους ερμηνεία. Κατ' αντιστοιχία με τα υποκείμενα που το ορίζουν, τα αρχεία συνιστούν αποτέλεσμα των δομών. Τα αρχεία, ως «ίχνη», έχουν την ατέρμονη ικανότητα να επαναλαμβάνονται σε νέα συγκείμενα και κάθε νέο συγκείμενο οδηγεί στη συνάρθρωση νέων νοημάτων. Υπόκεινται έτσι στις ιδιότητες της επαναληψιμότητας, της χωρικότητας και της υλικότητας. Στο παρόν έργο ο Derrida εισάγει και την έννοια του «άλγους του αρχείου»²⁶ και σημειώνει «*Η ασάφεια του αρχείου εξαρτάται από το άλγος του αρχείου. Τελούμε σε κατάσταση άλγους αρχείου. Σύμφωνα με το γαλλικό ιδίωμα, ο χαρακτηρισμός «άλγος από», τελώ σε κατάσταση άλγους αρχείου σημαίνει κάτι διαφορετικό από την οδύνη λόγω κάποιου κακού, μιας διαταραχής ή αυτού που η λέξη «κακό» θα μπορούσε να ονομάσει. Σημαίνει φλέγομαι από πάθος. Σημαίνει ότι ατέρμονα, ακατάπαυστα γυρεύω το αρχείο εκεί που αποκρύπτεται*»²⁷.

²³ Η Έννοια του Αρχείου, J. Derrida, σελ. 11

²⁴ Ο.π., σελ. 12

²⁵ Ο.π., σελ. 28

²⁶ Ο.π., σελ. 125

²⁷ Ο.π., σελ. 126

Συνοψίζοντας λοιπόν, το αρχείο, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, ότι δεν ταυτίζεται με την αφήγηση και την ερμηνεία, αλλά αποτελεί ένα σύστημα διατάξεων, έναν μηχανισμό παραγωγής αφηγήσεων και ερμηνειών. Ένας μηχανισμός, που σαν ένας «κάνναβος ερμηνείας» μπορούν να μετέχουν τόσο τα αντικείμενα των ερευνών, όσο και τα υποκείμενα της έρευνας, δηλαδή οι ίδιοι οι ερευνητές – αρχειοθέτες.

Σύμφωνα με τις παραπάνω θεωρήσεις τόσο για την αξία των ερειπίων και τη σημασία των ιχνών που έχουν χαράξει στο τοπίο, η πρακτική του αρχείου προτείνεται για την ανάγνωση τόσο της παθολογίας όσο και των γεγονότων – τελέσεων που πλαισιώνουν αυτά τα ερείπια. Η έννοια του τραύματος που εμπεριέχεται σε κάθε τοπίο ερειπίων, δύναται μέσω του αρχείου των συγκεκριμένων ερειπίων να αναγνωρισθεί και να επιδεχθεί ερμηνειών που θα το καταστήσουν σημαίνον. Το αρχείο του ερειπίου δεν μπορεί να θεωρηθεί ταυτόσημο της μνήμης, της ιστορίας και της αλήθειας, αλλά μπορεί να ορισθεί με έναν τρόπο από την υποκειμενοποίηση της οποίας μηχανισμοί είναι η μνήμη και η ιστορία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το ερείπιο ως αρχείο δεν αποτελεί μια αυτόνομη οντότητα αλλά συνδέεται με τα θεσμικά χαρακτηριστικά μιας δομής. Δεν επιζητά να ανατρέψει αυτά τα χαρακτηριστικά αλλά να αποτελέσει το εκφέρον της προκειμένου να κατανοήσουμε την ουσία της.

_3 ΑΡΧΕΙΟ

«Τα ερείπια εμπνέουν αφηγήσεις. Αυτή είναι και η παρατήρηση του Benjamin ότι “οι αλληγορίες είναι, στη σφαίρα της σκέψης, ότι τα ερείπια στη σφαίρα των πραγμάτων”.²⁸ Οι αφηγήσεις που τα ερείπια καλούνται να πουν είναι σχεδόν πάντα ιστορίες εξουσίας. Ακριβώς στην αποσπασματικότητά τους, τα ερείπια επικαλούνται το μεγαλείο.»²⁹

Συνοικισμός Μεγδοβοπλήκτων: Η αφήγηση

πράξη πρώτη

Πέντε χρόνια μετά την απόφαση για την στεγαστική αποζημίωση των θιγόμενων πληθυσμών από τα έργα του Μέγδοβα (ΦΕΚ 125 Α / 1958), το 1963 οριστικοποιήθηκε η διανομή των εκτάσεων στους θιγόντες (συνοικισμός Άνω Ορφανά, συμπληρωματική διανομή 1963 και κτηματολογικός πίνακας ιδιοκτησιών, Διεύθυνση Τοπογραφικής Υπηρεσίας Ν. Καρδίτσας, Υπουργείο Γεωργίας). Σε κάθε ιδιοκτήτη αντιστοιχούσαν 800 τ.μ. έκτασης γης, όπου θα κατασκεύαζε την κατοικία του καθώς και μία σταυλοποθήκη (τίτλοι ιδιοκτησίας 31806 και 31795, υποθηκοφυλακείο Παλαμά, Ν. Καρδίτσας, Διεύθυνσης Γεωργίας). Το έργο της κατασκευής των κατοικιών ανατέθηκε σε τοπικούς εργολάβους και οι ιδιοκτήτες που τους είχαν παραχωρηθεί οι εκτάσεις είχαν την υποχρέωση να τις αποπληρώσουν σε δύο δόσεις. Μετά την αποπληρωμή όμως της πρώτης δόσης του δανείου η οποία είχε ως προϋπόθεση την κατασκευή των κατοικιών μέχρι τα δομικά στοιχεία, τα τούβλα στην προκειμένη περίπτωση, οι περισσότεροι ιδιοκτήτες πάγωσαν την κατασκευή της κατοικίας τους. Οι κάτοικοι του οικισμού έχοντας τηρήσει τους βασικούς όρους της δανειοδότησης, επέλεξαν να στραφούν προς άλλες περιοχές για κατοίκηση, πουλώντας ή μεταβιβάζοντας τις μισοτελειωμένες κατοικίες και την καλλιεργήσιμη γη. Ο οικισμός έτσι παρέμεινε ημιτελής (μαρτυρία 1).

πράξη δεύτερη

Μετά από χρόνια, το 2004, ένα χρηματοδοτούμενο πρόγραμμα για την στεγαστική αποκατάσταση των Ρομά στην περιοχή της Καρδίτσας, έφερε στην επιφάνεια τις ήδη υπάρχουσες τούβλινες κατοικίες που έστεκαν εγκαταλελειμμένες στον συνοικισμό των Μεγδοβοπλήκτων στα Ορφανά. Το πρόγραμμα αυτό χρηματοδοτούσε την εκ νέου κατασκευή κατοικιών για τους Ρομά, όμως η περίπτωση των μισοτελειωμένων κατοικιών στα Ορφανά έμοιαζε δελεαστική προς εκμετάλλευση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, πραγματοποιήθηκαν μαζικές πωλήσεις των ιδιοκτησιών των Μεγδοβοπλήκτων στους Ρομά, με σκοπό την επισκευή και την ολοκλήρωση των κατοικιών προς στέγασή τους (τίτλοι ιδιοκτησίας 10.142 και 10.151, υποθηκοφυλακείο Παλαμά, Ν. Καρδίτσας). Αυτές οι κατοικίες με τμήμα της χρηματοδότησης από το πρόγραμμα σοβατίστηκαν, βάρπηκαν και απέκτησαν ξύλινα κουφώματα. Και πάλι όμως δεν κατοικήθηκαν από τους Ρομά (μαρτυρία 2). Ο οικισμός για δεύτερη φορά παρέμεινε ακατοίκητος και εγκαταλελειμμένος με τη μόνη διαφορά ότι πλέον μερικά από τα κτίσματα εντός των ιδιοκτησιών ήταν σοβατισμένα και βαμμένα.

²⁸ The Origin of German Tragic Drama, W. Benjamin, σελ.178

²⁹ Vilcashuaman – Telling Stories in Ruins, Ruins of Modernity, J. Beasley – Murray, σελ.215

Σημείωση

Στις παρακάτω σελίδες παρουσιάζεται τμήμα του αρχειακού υλικού της υπόθεσης ερειπίου με τη μορφή καρτποστάλ με βάση το χρονοδιάγραμμα και την πορεία της έρευνας όπως αυτή πραγματοποιήθηκε από τον Ιούνιο του 2013 μέχρι τον Απρίλιο του 2015. Η χρονική τοποθέτηση των τεκμηρίων ακολουθεί την χρονική στιγμή εύρεσης τους και η ανασύνταξή τους με βάση την αφήγηση αφήνεται στην εκάστοτε ερμηνεία του αναγνώστη.

Η μπροστινή όψη κάθε καρτποστάλ αποτελείται από το τεκμήριο ενώ η πίσω όψη φιλοξενεί τμήμα των προφορικών μαρτυριών που δόθηκαν για την υπόθεση ερειπίου κατά τη διάρκεια της έρευνας. Η σύνδεση της εμπρός με την πίσω όψη της αρχειακής πλέον καρτποστάλ εντοπίζεται στο κάθε γεγονός που αναπαρίσταται και ταυτόχρονα είναι μέρος της προφορικής μαρτυρίας.

Το σύνολο των αρχειακών καρτποστάλ μαρτυρούν αλλά και αφηγούνται παράλληλα την υπόθεση του ερειπίου, δίνοντας επιπλέον τη δυνατότητα στον αναγνώστη να τις αποκόψει από το σύνολο του αρχείου, είτε ως μια μορφή μνήμης – ίχνους της συγκεκριμένης υπόθεσης, είτε ως στοιχείο για σύνταξη ενός νέου προσωπικού αρχείου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Γούσιος Δ., *Η εξέλιξη του συστήματος κατοίκησης στο εσωτερικό της θεσσαλικής πεδιάδας*, παραδείγματα-9η διεθνής έκθεση αρχιτεκτονικής Μπιενάλε Βενετίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2004

Καραμπά Ε., *Τέχνη του αρχείου από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα. Από την τέχνη θεσμικής κριτικής σε μια ριζοσπαστική θεσμίζουσα πρακτική.*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2011

Μεταξάς Α.Ι.Δ., *Η ρητορική των ερειπίων*, Καστανιώτη, 2005

Μητσιάκου Ε.- Μιλτιάδου Σ., *Ιστορική αναδρομή για τις μετεγκαταστάσεις στην Ελλάδα, Οικο-πολεοδομία σχεδιάζοντας τη νέα Ποντοκώμη*, διπλωματική εργασία, 2010

Σταυρίδης Σ., *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αλεξάνδρεια, 2006

Χάρη Χ., *Σημειώσεις για τη μετα-προγραμματισμένη πόλη-τοπίο. Το παράδειγμα της Θεσσαλίας*, παραδείγματα-9η διεθνής έκθεση αρχιτεκτονικής Μπιενάλε Βενετίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2004

Ξενόγλωσση

Bachelard G., *Η ποιητική του χώρου*, μετάφραση Βέλτσου Ελένη, Χατζηνικολή, 2010

Benjamin W., *The origin of German tragic drama*, μετάφραση John Osborne, Verso books, 2003

Benjamin W., *Αποσυσκευάζω την βιβλιοθήκη μου*, στο *Περί Βιβλιοθηκών*, μετάφραση Βαγγέλη Μπισώρη, Άγρα, 2009

Derrida J., *Η έννοια του αρχείου*, μετάφραση Κωστής Παπαγιώργης, Εκκρεμές, 1996

Foucault M., *Η αρχαιολογία της γνώσης*, Εξάντας, 1987

Halbwachs M., *The collective memory*, University of Chicago Press, 1992

Hell J. – Schonle A., *Ruins of Modernity*, Duke University Press, 2010

Le Feuvre L., *FAILURE - Documents of Contemporary Art*, Whitechapel Gallery – the MIT Press, 2010

Murphy D., *The Architecture of Failure*, zero books, 2012

Smithson R., *The Collected Writings*, University of California Press, 1979

ΠΕΡΙΟΔΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ

Αρχιτέκτονες, ΣΑΔΑΣ – ΠΕΑ, τεύχος 45 – περίοδος Β, «Διάλογοι αρχιτεκτονικής μνήμης», 05-06/2004

Κούρος Π., «Μνημονικές διαδράσεις ως πρακτικές σύγχρονης τέχνης στην πόλη», σελ.83

Αρχιτέκτονες, ΣΑΔΑΣ – ΠΕΑ, τεύχος 49 – περίοδος Β, «Ποιητική του τοπίου», 01-02/2005

Φατούρος Δ.Α., «Το τοπίο: ένας κατάλογος σημειώσεων», σελ. 52

Τζιρτζιλιάκης Γ., «Το εδαφικό εργαστήριο του «διευρυμένου πεδίου»», σελ.54

KARUT Art Magazine, τεύχος 4, 02/2009

Τζιρτζιλιάκης Γ., «Συλλογή πανικός. Σημειώσεις.»

Δοκίμια – Επιστημονικά Άρθρα, ελληνικά

Αντονάς Α., Η αναβολή της κατεδάφισης

<https://antonas.files.wordpress.com/2007/08/ruin.pdf>

Δοκίμια – Επιστημονικά Άρθρα, ξενόγλωσσα

Boym S., Nostalgia and its discontents

http://www.iasc-culture.org/eNews/2007_10/9.2CBoym.pdf

Huysen A., Nostalgia for ruins, Grey room magazine, No. 23, spring 2006

Lebbeus W., Terrible Beauty: the ineffable

<https://lebbeuswoods.wordpress.com/2010/07/24/terrible-beauty-2-the-ineffable-2/>

πηγές αρχειακού υλικού

Τοπογραφική Υπηρεσία Καρδίτσας, Διεύθυνση Γεωργίας

Υποθηκοφυλακείο Δήμου Παλαμά

Αρχείο τοπικών εφημερίδων ΝΕΟΣ ΑΓΩΝ και ΘΕΣΣΑΛΙΚΗ ΗΧΩ

Δημοτική Βιβλιοθήκη Καρδίτσας «Η Αθηνά»

Γενικά Αρχεία Κράτους, τμήμα Ν. Καρδίτσας

Βιβλιοθήκη ΤΕΕ, τμήμα Κεντρικής και Δυτικής Θεσσαλίας

Επιτόπιες επισκέψεις 10/06/2013 και 13/05/2015